

میزان دسترسی مسلمانان به رسانه‌ها در مقایسه با سایر ادیان

دکتر مهدی محسنیان‌راد[‡]

تاریخ دریافت: ۸۳/۳/۲۵

تاریخ پذیرش: ۸۳/۱۰/۱۴

چکیده

بحث دربارهٔ رابطهٔ میان میزان دسترسی به رسانه‌ها و توسعه، موضوعی است که بیش از پنجاه سال از ورود آن به ادبیات علوم ارتباطات می‌گذرد. نخستین بار دانیل لرنر (Daniel Lerner) رابطه‌ای خطی و علت و معلولی را میان وسایل ارتباط جمعی و توسعه مطرح کرد و به این ترتیب، موضوعی شکل گرفت که سال‌هاست یکی از مباحث پرچالش محققان علوم ارتباطات، به ویژه در کشورهای در حال توسعه است.

نگارنده در یکی از تحقیقات انجام شده در ایران، نشان داد که میان عوامل مورد بحث لرنر، طی سال‌های ۱۹۵۶ تا ۱۹۹۱، ضرایب همبستگی ۰/۹ به بالا قابل مشاهده است. ضمن آن که

[‡] عضو هیئت علمی دانشکدهٔ فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (ع)

تأکید شد که همبستگی‌های مذکور نماینده رابطه علت و معلولی نیست و برای دسترسی به روابط از آن نوع، باید به موضوع نابرابری در دسترسی به رسانه‌های مختلف در هر جامعه و محتوای رسانه‌های آن جامعه توجه کرد.

مقاله در ادامه، ضمن معرفی شاخص و مدل ابداعی MAI (شاخص دسترسی به رسانه‌ها) و طرز محاسبه آن، با ارائه ضریب همبستگی بیش از ۰/۹ میان شاخص ابداعی با شاخص توسعه انسانی (HDI) در ۱۶۷ کشور جهان، آن را شاخصی قابل اعتماد برای مطالعات تطبیقی معرفی کرده است.

بخش اصلی مقاله، حاوی مقایسه شاخص MAI و همچنین شاخص دسترسی رقومی (DAI) (شاخص معرفی شده در سال ۲۰۰۳ از سوی اتحادیه بین‌المللی ارتباطات راه دور) در میان کشورهای مختلف جهان، نه بر اساس حوزه جغرافیایی بلکه بر اساس اکثریت جمعیت دینی - با تأکید بر جمعیت‌های مسلمان - است و نشان می‌دهد که چگونه نابرابری‌های سنگینی در این حوزه وجود دارد.

مقاله در انتها با تکیه بر معادلات رگرسیون، وضعیت نرمال یا غیرنرمال بودن میزان دسترسی به رسانه‌ها در جوامع مورد بررسی را دنبال کرده است.

واژه‌های کلیدی: دسترسی به رسانه‌ها (MAI) - دسترسی به ICT (DAI) - جوامع اسلامی - جوامع ادیان.

مقدمه

اهمیت میزان دسترسی جوامع به رسانه‌ها و نقش آن بر روند توسعه، موضوعی است که پیشینه‌ای پنجاه ساله دارد و آغازگر طرح آن، دانیل لرنر است. او در نخستین مطالعه خود که حاصل بررسی وضعیت شش کشور خاورمیانه بود، به این نتیجه رسید که یک رابطه خطی (علت و معلولی) میان دسترسی به رسانه‌ها و توسعه وجود دارد. (Lerner, 1958)

طی دو دهه ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰، آرای لرنر از سوی دیگران نیز دنبال شد. از جمله دونالد مک‌کرون (Donald McCrone) با محاسبه ضرایب همبستگی میان متغیرهای مورد بحث لرنر، مدلی تعاملی را ارائه کرد که نشان می‌داد، رابطه مذکور رابطه‌ای متقابل است. (Pool, 1973)

از دهه ۱۹۸۰، نتایج عملی به دست آمده در کشورهای در حال توسعه، سبب شد که آرای اولیه مربوط به رسانه‌ها و توسعه به چالش کشیده شود و افرادی همچون ریویند سینگال (Rivind Singhal) در کتاب خود، دلایل رد نظریه لرنر را مطرح کنند. (Singhal, 1989) از دستاوردهای قابل توجه در نقد نظریه لرنر، نتایج تحقیقاتی است که در هند انجام شد. پل هارتمن (Paul Hartman) نشان داد که چگونه عواملی همچون هزینه استفاده از رسانه، طبقه اجتماعی و مذهب استفاده‌کننده از رسانه، در این امر مؤثر است. (Hartman, 1989) در ایران نیز در آغاز دهه ۱۹۹۰، نگارنده در یک تحقیق ملی، محتوای رسانه‌های روستایی را مورد توجه قرار داد. در آن تحقیق، دوره سیزده ساله پرتیراژترین نشریه روستایی ایران (مجله جهاد روستا با تیراژی بالغ بر یکصد هزار نسخه) تحلیل محتوا شد. علاوه بر آن گفت‌وگویی چهره‌به‌چهره با چهارصد روستایی در ۶۱ روستا از ده استان انجام و پرسشنامه مکتوبی نیز از ۱۰۸۹ خواننده مجله در روستاهای سراسر کشور جمع‌آوری شد. تحقیق مذکور نشان داد که سوای میزان دسترسی به رسانه‌ها، محتوای رسانه‌ها در کشورهای در حال توسعه بسیار اهمیت دارد و این نکته‌ای است که به دلیل تفاوت زبان رسانه‌های کشورهای مذکور با زبان محققان غربی، مورد غفلت قرار گرفته است.

در کتاب حاصل از تحقیق مذکور، ضمن مرور تاریخ رسانه‌های روستایی در ایران، گفته شد که ممکن است دولت‌های دست‌نشانده غرب در جهان سوم، از رسانه‌های انحصاری خود، برای تبلیغ غرب‌زدگی استفاده کنند یا در رسانه‌های حکومت‌های غیردست‌نشانده،

اما مستبد، آنچنان از پروپاگاندای حکومتی استفاده شود که رسانه‌ها نه تنها نقش پیش برنده در توسعه ایفا نکنند، بلکه نقش آن‌ها حالتی از بازدارندگی توسعه به خود بگیرد. البته مطالعه جنبی تحقیق مذکور نشان داد که میان متغیرهای مورد بحث دانیل لرنر، یعنی تعداد رادیو، تلویزیون و روزنامه یومیه به هزار نفر و درصد شهرنشینی و باسوادی در ایران طی سال‌های ۱۹۵۶ تا ۱۹۹۱ ضرایب همبستگی بیش از ۰/۹ قابل مشاهده است. (محسنیان‌راد، ۱۳۷۴، صص ۴۴-۴۳)

مطالعات بعدی نیز اهمیت نقش محتوای رسانه‌های کشورهای در حال توسعه را بیش‌تر مشخص کرد. به عنوان مثال سرینیواس آر. ملکات (Srinivas R. Melkote) نشان داد که چگونه محتوای رسانه‌ها در کشورهای در حال توسعه - بی توجه به نوع حکومت آن‌ها - با فرهنگ مادی و معنوی و همچنین نیازهای واقعی جوامع در حال توسعه مغایرت دارد. (Srinivas, 2001)

طی سال‌های اخیر، به دنبال مطالعاتی که نگارنده، همراه با دانشجویان دکترای ارتباطات و همچنین فرهنگ و ارتباطات درباره وضعیت وسایل ارتباط جمعی در کشورهای اسلامی انجام داده، نتایج زیر حاصل شده است: *ماه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*

- ۱- در برخی از کشورها، نوعی نابرابری دسترسی به رسانه‌های مختلف وجود دارد،
- ۲- میزان دسترسی به مطبوعات، در کشورهای مذکور نسبت به رادیو و تلویزیون در حد پایینی است؛

۳- به نظر می‌رسد که سواى پایین بودن سطح سواد در کشورهای مذکور، از آن‌جا که در اکثر کشورهای در حال توسعه، مطبوعات به صورت غیردولتی و رادیو و تلویزیون در انحصار دولت است، وجود فشار بر مطبوعات و فراهم کردن شرایط دسترسی به رادیو و تلویزیون دولتی، از عوامل مؤثر بر نابرابری دسترسی به رسانه‌ها است که این، عملاً به نفع رادیو و تلویزیون است.

نتایج حاصل از دست‌آورد‌های فو در سال ۱۹۹۹ منتهی به طراحی شاخص و مدلی به نام MAI شد که می‌توانست ضمن نشان دادن وضعیت دسترسی به رسانه‌ها در هر جامعه، نابرابری مذکور را نیز نشان دهد. نکته جالب آن که در مطالعه تطبیقی که میان شاخص مذکور و شاخص توسعه انسانی (HDI) در ۱۶۷ کشور جهان انجام شد، ضریب همبستگی قابل توجه ۰/۹۱۵ به دست آمد.

مقاله حاضر به جای مقایسه میان کشورها بر اساس دسته بندی‌های جغرافیایی، به بررسی شاخص مذکور براساس دسته بندی ادیان پرداخته است.

۱- جمعیت ادیان و پراکندگی آنان

هنگامی که می‌خواهیم «مسلمانان» را تعریف و شاخص‌های مربوط به دسترسی آنان را به رسانه‌ها بررسی کنیم، باید «کشورهای مسلمان» را مدنظر قرار دهیم. رسمی‌ترین دسته‌بندی کشورهای مسلمان، اعضای سازمان کنفرانس اسلامی هستند که مشتمل بر ۵۴ کشور با جمعیتی برابر یک میلیارد و ۲۳۸ میلیون و سیصد هزار نفر هستند؛ اما به نظر می‌رسد که عضویت در کنفرانس اسلامی، شاخص مناسبی برای مطالعه حاضر نیست زیرا در بیست درصد از کشورهای عضو کنفرانس مذکور، سهم مسلمانان در جمعیت آنان کم‌تر از پنجاه درصد است و حتی در کشور گابون که یکی از اعضای مذکور است، سهم جمعیت مسلمان فقط دو درصد جمعیت کل کشور است. علاوه بر این، اگر بخواهیم شاخص‌های مربوط به کشورهای اسلامی را با کشورهای وابسته به سایر ادیان مقایسه کنیم، به دلیل آن که برای سایر ادیان، سازمانی مشابه کنفرانس اسلامی وجود ندارد، کار مشکل‌تر خواهد شد.

در مطالعه حاضر، کشورهای مسلمان، کشورهایی تعریف شدند که ۵۱ درصد یا بیش‌تر از جمعیت آنان مسلمان باشند و مشابه این تعریف عملیاتی برای سایر ادیان نیز دنبال گردید. می‌دانیم که در جهان معاصر، سوی سه دین یهودی، مسیحی و مسلمان که آنان را

ادیان «ابراهیمی» می‌گویند، تجمع بزرگ دیگر، ادیانی هستند که دین‌شناسان، آنان را «ادیان فلسفی» می‌نامند و در مطالعه حاضر، به طور قراردادی به دو دسته «هندویسم» و «بودایسم» شامل بودایی، کنفوسیوسیم و شینتویسم تقسیم شده‌اند. (توفیقی، ۱۳۸۱) زرتشتیان را نیز می‌توان دسته مستقلی نامید که جمعیت آنان در جهان معاصر بسیار کم و حدود شش میلیون و پراکنده در سه کشور هستند و چون اکثریت جمعیتی هیچ کشوری را حایز نیستند، از تعریف فو خارج می‌شوند. گروه دینی بعدی - بی توجه به ماهیت دین آنان - «آنیمیسیم»ها هستند. در کنار پیروان این ادیان، بخشی از جمعیت کره زمین را آنانی تشکیل می‌دهند که بی‌دین‌ها نامیده می‌شوند و شاید بتوان گفت که از تبار یکی از دو دسته ادیان ابراهیمی (به ویژه مسیحیت) یا بودایی‌ها بوده‌اند که تحت تأثیر تحولات اجتماعی یا سیاسی سده بیستم، خود را فاقد دین شمرده‌اند که اکنون در ده کشور جهان اکثریت را در دست دارند.

بر اساس آمارهای جمعیتی سال ۲۰۰۰ مربوط به ۱۶۷ کشور جهان (World Fact, 2002) و انتقال اطلاعات مختلف مربوط به هر یک از ادیان در نرم افزار ایرانی MRP (محسنیان‌راد، ۱۳۸۳) مشخص شد که در سال مذکور، مسلمانان جهان با جمعیت یک میلیارد و ۲۵۷ میلیون و ۱۴۰ هزار نفر، در ۹۹ کشور جهان پراکنده اند و ۱/۲۱ درصد جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند. طبق جدول شماره ۱، آن‌ها در ۴۵ کشور جهان دارای اکثریتی در حدود یکصد درصد تا ۵۱ درصد را دارند. جمعیت ۴۵ کشور مذکور در سال ۲۰۰۰ معادل یک میلیارد و ۱۶۴ میلیون و چهارصد هزار نفر بوده است که ۵۶/۸۶ درصد آنان مسلمان هستند و نماینده ۵/۸۱ درصد پیروان اسلام پراکنده در ۹۹ کشورند و همان‌ها هستند که در مطالعه حاضر، به عنوان کشورهای اسلامی شناخته شده‌اند. شاخص‌های دسترسی به رسانه‌ها (MAI) و دسترسی به فن آوری‌های اطلاعاتی، ارتباطی (DAI) دنبال شده است.

جدول شماره ۱- جمعیت پیروان ادیان، ساکن در کشورهای با اکثریت هر دین و برآورد سهم

جمعیت هریک از ادیان در سال ۲۰۵۰

کشورهای با جمعیت	تعداد کشور	جمعیت (میلیون)	درصد در سال ۲۰۰۰	درصد در سال ۲۰۵۰
۱- اکثریت مسیحی	۹۰	۱۹۰۹/۴	۳۲/۲۰	۳۱/۲
۲- اکثریت سکولار	۲	۱۲۷۱۵/۵	۲۱/۴۴	۱۵/۵
۳- اکثریت مسلمان	۴۵	۱۱۶۴/۴	۱۹/۶۴	۲۶/۰
۴- اکثریت هندوئیست	۳	۱۰۱۶/۴	۱۷/۱۴	۱۸/۵
۵- اکثریت بوداییست	۱۰	۴۰۰/۶	۶/۷۵	۵/۲
۶- اکثریت آئیمیست	۱۶	۱۶۰/۵۰	۲/۷۱	۳/۵
۷- اکثریت یهودی	۱	۵/۹	۰/۱	۰/۱
جمع	۱۶۷	۵۹۲۸/۷	۱۰۰	۱۰۰

تعداد کشورهای مسیحیان در آن پراکنده هستند از سایر ادیان بیش تر است. آنان در ۱۵۱ کشور ساکن هستند (با میانگین هر کشور ۱۱/۸ میلیون نفر). شاید علت بالا بودن پراکندگی مذکور، رویدادهای استعماری سده‌های گذشته و در نتیجه اسکان اروپاییان مسیحی در نقاط مختلف آسیا و آفریقا باشد.

پس از مسیحیان، پراکندگی مسلمانان بیش از سایر ادیان است. آنان با میانگین ۱۲/۵ میلیون و اتحراف استاندارد ۲۹ میلیون نفر، در ۹۹ کشور پراکنده‌اند. (توزیع مذکور برای ادیان مختلف در جدول شماره ۲ آمده است.)

جدول شماره ۲- وضعیت جمعیت ادیان و پراکندگی آن‌ها در سال ۲۰۰۰

تعداد کشور اکثریت	میانگین جمعیت (میلیون)	درصد در سال ۲۰۰۰	جمعیت (میلیون) سال ۲۰۰۰	پراکنده در... کشور	دین
۹۰	۱۱/۸	۳۰/۱	۱۷۹۱/۹۶	۱۵۱	۱- مسیحیان
۴۵	۱۲/۵	۲۰/۸	۱۲۳۷/۲۵	۹۹	۲- مسلمانان
۱	۱/۰	۰/۵	۲۶/۹۶	۲۶	۳- یهودی‌ها
۱۰	۲۴	۸/۵	۵۰۵/۱۹	۲۱	۴- بودایی‌ها
۳	۴۱/۲	۱۵/۳	۹۰۶/۹۹	۲۲	۵- هندوئیست‌ها
-	۲/۰۳	۰/۱	۶۰/۰۹	۳	۶- زرتشتی‌ها
۱۶	۳/۰۹	۳/۶	۲۱۳/۲۱	۵۵	۷- آنیمیست‌ها
۲	۱۲۵/۷	۲۱/۱	۱۲۵۷/۱۴	۱۰	۸- سکولارها
۱۶۷	-	۱۰۰	۵۹۴۴/۷۹	-	جمع

۲- در اقلیت بودن

گفتیم که در سال ۲۰۰۰، مسلمانان جهان در ۹۹ کشور پراکنده بوده و ۸۱/۵ درصد آنان در کشوری زندگی می‌کرده‌اند که اکثریت جمعیت متعلق به هم‌کیشان آن‌ها بوده است. می‌دانیم که در میان شش نظریهٔ هنجاری رسانه‌ها، فقط نظریهٔ مشارکت دموکراتیک است که معتقد به امکانات مشابه رسانه برای اقلیت‌هاست. در نظام‌های وابسته به پنج نظریهٔ دیگر، همان‌گونه که اقلیت‌ها، اقلیت‌های جمعیتی هستند، اقلیت‌های مخاطب رسانه نیز محسوب می‌شوند.

بنابراین می‌توان برای نشان دادن آنان از اصطلاح «میزان در اقلیت بودن» استفاده کرد. به عنوان مثال وقتی ۱۸/۵ درصد مسلمانان جهان در کشوری زندگی می‌کنند که اکثریت جمعیت، غیر مسلمان هستند، پس «میزان در اقلیت بودن» آنان در جهان معادل ۱۸/۵ درصد است. حال می‌توان موضوع را دنبال کرد و مشخص نمود که مثلاً چه سهمی از ۱۸/۵ درصد مذکور در میان اکثریت مسطحی بسر می‌برند. نتیجه بررسی نشان می‌دهد که از این عده، ۸/۹ درصد در میان اکثریت هندویست، ۵/۶ درصد در میان اکثریت مسیحی و ۱/۸ درصد در میان اکثریت سکولار و ۱/۷ درصد در میان اکثریت آئیمیست زندگی می‌کرده‌اند.

همان گونه که جدول شماره ۳ نشان می‌دهد کشورهای با اکثریت مسیحی، بیشترین جایگاه حضور ادیان دیگر را در میان خود - به عنوان اقلیت دینی - دارند و در میان ادیان مختلف، هندویست‌ها کم‌تر از سایر ادیان در شرایط در اقلیت بودن به سر می‌برند.

جدول شماره ۳- درجه در اقلیت بودن پیروان ادیان مختلف پراکنده در کشورهای جهان

دین اکثریت	نسبت در	نسبت در	دین اقلیت بودن
مسلمانان	۸۹/۶	۱۰/۴	۱- مسیحیان
مسیحیان	۸۱/۵	۱۸/۵	۲- مسلمانان
مسیحیان	۱۷/۹	۸۲/۱	۳- یهودی‌ها
سکولارها	۶۶/۶	۳۳/۴	۴- بودایی‌ها
مسلمانان	۹۵/۲	۴/۸	۵- هندویست‌ها
مسیحیان	۴۶/۵	۵۳/۵	۶- آئیمیست‌ها
مسیحیان	۸۷/۴	۱۲/۶	۷- سکولارها

۳- تحولات جمعیتی ادیان

تحولات جمعیتی ادیان مختلف در دهه‌های گذشته را می‌توان تحت تأثیر دو دسته عوامل جبری و عوامل اختیاری تقسیم کرد. احتمالاً "تبدیل بوداییست‌های سده نوزدهم چین به سکولارهای عصر مایو در حوزه تحولات جبری و تبدیل بخشی از مسیحیان امریکایی و اروپایی به سکولارها، در حوزه تحولات اختیاری نظام‌های لیبرال سرمایه‌داری قرار می‌گیرد. هانتینگتون در بحث برخورد تمدن‌ها، می‌گوید که غربی‌ها از اواخر سده بیستم به سوی غیر مادی شدن و تجدید حیات مذهبی‌گرایش یافته‌اند (امیری، ۱۳۷۳) که چنین رویکردی می‌تواند از گروه تحولات اختیاری محسوب شود.

پیش‌بینی سهم عوامل اختیاری و اجباری مورد بحث برای پنجاه سال آینده بسیار مشکل است. حال اگر عوامل مذکور را در نظر بگیریم و برآوردهای جمعیتی سازمان ملل برای پنجاه سال آینده کشورهای جهان را مبنا قرار دهیم و بر اساس اکثریت دینی در هر کشور دسته بندی کنیم، طبق جدول شماره ۴، کشورهای با اکثریت مسلمان، بالاترین رشد جمعیت را در مقایسه با سایر ادیان خواهند داشت و سهم آنان در جمعیت جهان از ۸/۲۰ درصد در سال ۲۰۰۰ تبدیل به ۲۶ درصد در سال ۲۰۵۰ خواهد شد.

جدول شماره ۴- سهم جمعیت پیروان ادیان، ساکن در کشورهای با اکثریت هر دین در دو مقطع

سال ۲۰۰۰ و برآورد سال ۲۰۵۰

کشورهای با جمعیت	تعداد کشور	درصد در سال ۲۰۰۰	درصد در سال ۲۰۵۰
۱- اکثریت مسیحی	۹۰	۳۲/۲۰	۳۱/۲
۲- اکثریت سکولار	۲	۲۱/۴۴	۱۵/۵
۳- اکثریت مسلمان	۴۵	۱۹/۶۴	۲۶/۰
۴- اکثریت هندوئیست	۳	۱۷/۱۴	۱۸/۵
۵- اکثریت بوداییست	۱۰	۶/۷۵	۵/۲
۶- اکثریت آئیمیست	۱۶	۲/۷۱	۳/۵
۷- اکثریت یهودی	۱	۰/۱	۰/۱
جمع	۱۶۷	۱۰۰	۱۰۰

۴- وضعیت شاخص توسعه انسانی (HDI) کشورهای اسلامی

برنامه عمران ملل متحد (UNDP) در سال ۱۹۹۰ برای نخستین بار گزارش شاخص جدید خود را به نام (HDI) یا شاخص توسعه انسانی (Human Development Ind) منتشر کرد. این شاخص که حاوی مهم‌ترین ابعاد توسعه انسانی بود از سه مقوله (category) امید به زندگی، پیشرفت تحصیلی، و تولید ناخالص داخلی (برحسب برابری قدرت خرید به دلار) تشکیل و هر مقوله از چند متغیر (variable) به وجود آمده است. مثلاً مقوله تحصیلات (education) خود از ترکیب متغیر سواد بزرگسالان و سطح سواد بزرگسالان تشکیل شده و

برای هر متغیر نمایانگری (indicator) انتخاب شده است. مثلاً در سال‌های اولیه محاسبه HDI نمایانگر سطح سواد بزرگسالان، میانگین سالهای تحصیل آنان بود، لیکن بعدها تبدیل به نمایانگر جدیدی به نام ترکیب کل ثبت نام در دروه‌های ابتدایی، متوسطه و عالی آموزشی شد. سپس برای هر نمایانگر، یک شاخص مقوله (category index) که عددی میان صفر تا یک بود ساخته شد و میانگین سه شاخص مقوله به عنوان شاخص توسعه انسانی هر کشور معرفی شد.

در گزارش‌های سال‌های اول، حداکثر شاخص مذکور چنین تعریف شده بود که هر گاه حداکثر امید زندگی مردم یک کشور ۸۵ سال، صد درصد جمعیت با سواد و میانگین سطح تحصیلات واجدین شرایط ۱۵ سال (یعنی نزدیک به لیسانس) باشد و به طور متوسط دارای قدرت اقتصادی سرانه سالانه برابر ۴۰ هزار دلار باشد، آن‌گاه آن کشور، کشوری است با شاخص توسعه انسانی برابر یک. اما اگر در کشوری، امید به زندگی ۲۵ سال باشد و تمامی ملت بی‌سواد باشند و فقط دارای قدرت اقتصادی سرانه سالانه برابر ۲۰۰ دلار باشند، دارای شاخص توسعه انسانی برابر صفر خواهند شد. (گزارش توسعه انسانی، ۱۹۹۵)

در گزارش سال ۲۰۰۳، رقم ۴۰ هزار دلار کماکان ثابت ماند، اما در آموزش نمایانگر تحصیلات (education) تغییری داده شده و به جای میانگین سطح تحصیلات، در گزارش سال ۲۰۰۳، کشور تروژ با شاخص ۰/۹۴۲ در رتبه اول قرار گرفت و سیرالئون با ۰/۲۷۵ در ردیف آخر نشست. (Human D., 2003)

انتقال اطلاعات گزارش سال ۲۰۰۳ شاخص توسعه انسانی، به نرم افزار MRP نشان داد که میانگین شاخص توسعه انسانی ۴۵ کشور اسلامی ۰/۶۱۰ با انحراف استاندارد ۰/۱۷۷ و ۷ یا ضریب اختلاف (coefficient of variability) معادل ۲۹ است. جدول شماره ۵ نشان می‌دهد که نابرابری توسعه انسانی (ضریب اختلاف) در کشورهای اسلامی بالاتر از سایر

کشورهاست. نابرابری مذکور را در جدول شماره ۱۴ می‌توان به وضوح دید که شاخص توسعه انسانی برونی (۰/۸۵۶) که در رتبه اول کشورهای اسلامی است، چهار برابر شاخص افغانستان است.

جدول شماره ۵- میزان شاخص توسعه انسانی کشورهای با اکثریت ادیان مختلف

کشور با اکثریت	میزان HDI	انحراف استاندارد S	ضریب اختلاف V
یهودی	۰/۸۹۶	-	-
سکولار	۰/۸۰۷	۰/۰۸	۱۰
مسیحی	۰/۷۵۹	۰/۱۶	۲۱
بودایی	۰/۶۷۴	۰/۱۵	۲۲
هندویست	۰/۶۱۳	۰/۱۲	۱۹
مسلمان	۰/۶۱۱	۰/۱۸	۲۹
آئیمیست	۰/۴۳۸	۰/۰۹	۲۱

اگر کشورهای اسلامی را حسب ترکیبی از موقعیت جغرافیایی، قومیت و سابقه تاریخی به پنج دسته (۱) کشورهای اسلامی افریقای عرب، (۲) کشورهای اسلامی آسیای عرب، (۳) کشورهای اسلامی وابسته به اتحاد جماهیر شوروی سابق، (۴) آسیای غیرعرب و (۵) افریقای غیرعرب تقسیم کنیم، از نظر شاخص توسعه انسانی، تفاوت سهمگینی میان آن‌ها دیده خواهد شد (جدول شماره ۶).

جدول شماره ۶- میزان شاخص توسعه انسانی در پنج گروه کشور اسلامی

کشور اسلامی	تعداد	میزان شاخص HDI	میزان ضریب اختلاف (V)
افریقای عرب	۷	۰/۶۱۴	۴۶
آسیای عرب	۱۱	۰/۷۲۴	۱۹
آسیای غیرعرب	۹	۰/۵۵۲	۳۱
وابسته به شوروی سابق	۷	۰/۶۰۴	۱۱
افریقای غیرعرب	۱۱	۰/۳۲۷	۳۵

۵- وضعیت شاخص دسترسی به رسانه‌ها (MAI) کشورهای اسلامی

شاخص دسترسی به رسانه‌ها نخستین بار در سال ۲۰۰۰ به وسیله من در کنفرانس انجمن بین‌المللی تحقیق در ارتباط جمعی در سنگاپور، با عنوان «ارائه یک مدل و پارامتر برای وضعیت رسانه‌ها در مقیاس‌های بین‌المللی» عرضه شد. (Mohsenian Rad, 2000) این شاخص حاصل چند سال تدریس درسی با عنوان «ارتباط جمعی در کشورهای اسلامی» در دوره دکتری فرهنگ و ارتباطات و همچنین دوره دکتری علوم ارتباطات در ایران بود.

شاخص مذکور نیز مشابه سایر شاخص‌ها، عددی بین صفر تا یک است که عملاً حاصل میانگین شاخص مقوله‌های به دست آمده از سه مقوله زیر است: ۱) دسترسی به رسانه‌های مکتوب شامل شاخص مقوله به دست آمده از متغیر N (روزنامه یومیه به هزار نفر) با ضریب دوسوم، شاخص مقوله متغیر P (مصرف سرانه کاغذ مطبوعات) با ضریب یک سوم (۲) مقوله دسترسی به رادیو (با شاخص مقوله متغیر R (گیرنده رادیو به هزار نفر) با ضریب یک و ۳) مقوله دسترسی به تلویزیون (با شاخص مقوله متغیر T (گیرنده تلویزیون به یکصد نفر) با

ضریب یک .

برای تبدیل متغیرها به شاخص‌های قابل محاسبه، ارزش‌های (values) متغیرهای هر کشور نسبت به نقطه آرمانی (goal-post) که از بالاترین مقدار در جهان استخراج می‌شود سنجیده می‌گردد و به دلیل پراکندگی گسترده ارزش‌های متغیرهای مذکور در جهان، لگاریتم آن‌ها محاسبه و به کمک مجموعه فرمول‌های زیر میزان شاخص دسترسی به رسانه‌های هر کشور یا هر مجموعه از کشورها (حسب موقعیت جغرافیایی، زبانی، دینی و...) محاسبه می‌شود:

$$N = \frac{\text{Log}(n) - \text{Log}(n_{\min})}{\text{Log}(n_{\max}) - \text{Log}(n_{\min})} \quad \text{where} \quad \begin{cases} n: \text{Daily newspaper circulation per 100 inhabitants} \\ n_{\max}: \text{maximum amount of } n \text{ in the world} \\ n_{\min}: \text{minimum amount of } n \text{ in the world} \end{cases}$$

$$P = \frac{\text{Log}(p) - \text{Log}(p_{\min})}{\text{Log}(p_{\max}) - \text{Log}(p_{\min})} \quad \text{where} \quad \begin{cases} p: \text{The consumption of press in kilo gram per capita} \\ p_{\max}: \text{maximum amount of } p \text{ in the world} \\ p_{\min}: \text{minimum amount of } p \text{ in the world} \end{cases}$$

$$R = \frac{\text{Log}(r) - \text{Log}(r_{\min})}{\text{Log}(1000) - \text{Log}(r_{\min})} \quad \text{where} \quad \begin{cases} r: \text{Radio receivers per 1000 inhabitants} \\ r_{\min}: \text{minimum amount of } r \text{ in the world} \end{cases}$$

$$T = \frac{\text{Log}(t) - \text{Log}(t_{\min})}{\text{Log}(t_{\max}) - \text{Log}(t_{\min})} \quad \text{where} \quad \begin{cases} t: \text{Television receivers per 100 inhabitants} \\ t_{\max}: \text{maximum amount of } t \text{ in the world} \\ t_{\min}: \text{minimum amount of } t \text{ in the world} \end{cases}$$

به عنوان مثال، برای محاسبه میزان P برای کشور هنگ کنگ که مصرف سرانه سالانه کاغذ مطبوعات آن در سال ۲۰۰۰ معادل ۱۵۹ کیلوگرم بوده و با توجه به آن که در آن سال، کشور فنلاند با ۱۶۶ کیلوگرم، بیش‌ترین سرانه مصرف کیلوگرم کاغذ مطبوعات را داشته است، نقطه آرمانی مربوط به متغیر P معادل ۱۶۶ در نظر گرفته می‌شود و از آن سو کم‌ترین مقدار مصرف

سرانه مطبوعات در جهان آن سال، مربوط به کشور سودان و با ۰/۴ کیلو گرم بوده است. به این ترتیب مقدار P هنگ کنگ طبق فرمول زیر معادل ۰/۹۹۳ خواهد شد:

$$P_{\text{Hong Kong}} = \frac{\text{Log}(159) - \text{Log}(0.4)}{\text{Log}(166) - \text{Log}(0.4)} = 0.993$$

به این ترتیب با قرار دادن مقادیر T, R, P, N در فرمول زیر می توان مقدار MAI را به دست آورد:

$$MAI = \frac{(\frac{2}{3} N + \frac{1}{3} P) + R + T}{3}$$

در گزارش سال ۲۰۰۳ نقطه آرمانی متغیرهای N، T و R به ترتیب معادل ۷۸۶، ۸۹/۶۳ و ۱۰۰۰ و کمترین مقدار آن‌ها به ترتیب ۰/۲، ۱۸ و ۱۹ بود که با اطلاعات فوق، میزان شاخص مقوله‌های T، N و R بر اساس فرمول‌های فوق به دست آمد.

نکته قابل توجه آن است که میان شاخص توسعه انسانی سازمان ملل (HDI) و شاخص دسترسی به رسانه‌ها (MAI) در سال ۲۰۰۲ همبستگی (Pearson correlation) معادل ۰/۹۱۵ به دست آمده که نشان می‌دهد چگونه میزان دسترسی به رسانه‌ها با درجه توسعه یافتگی هر کشور رابطه دارد. این رابطه نخستین بار در سال ۱۹۹۵ دیده شد. در آن سال مقدار ضریب همبستگی میان این دو معادل ۰/۷۵ بود. (در آن سال شاخص مذکور مراحل اولیه تکامل خود را طی می‌کرد و ارقام بدون در نظر گرفتن لگاریتم محاسبه می‌شد. شاخص مذکور در کنفرانس سنگاپور به صورت MCI معرفی شد.)

با توضیحات فوق، در سال ۲۰۰۲، میانگین شاخص دسترسی به رسانه‌ها در کشورهای اسلامی معادل ۰/۵۷۰ به دست آمد که طبق جدول شماره ۷ در تبه پنجم قرار می‌گیرد.

جدول شماره ۷- وضعیت شاخص دسترسی به رسانه‌ها در کشورهای با اکثریت ادیان مختلف

کشور با اکثریت	تعداد	میزان MAI	ضریب اختلاف
مسلمان	۴۵	۰/۵۷۰	۳۳
مسیحی	۹۰	۰/۷۳۶	۲۵
یهودی	۱	۰/۸۴۱	-
بودایی	۱۰	۰/۵۷۶	۳۸
هندوئیست	۵	۰/۴۷۶	۴۱
آنیمیست	۱۶	۰/۴۰۹	۳۲
سکولار	۲	۰/۸۰۲	۱۶

در میان کشورهای اسلامی، کشورهای آسیای غرب با شاخص توسعه انسانی در ۰/۷۲۴ در شرایطی بهتر از سایر کشورها زیست می‌کنند. به طوری که نمره شاخص توسعه انسانی آن‌ها بیش از دو برابر مسلمانان ساکن در کشورهای افریقای غیر عرب است (جدول شماره ۸).

جدول شماره ۸- میزان شاخص دسترسی به رسانه‌ها در پنج گروه کشورهای اسلامی

کشور اسلامی	تعداد	میزان شاخص MAI	ضریب اختلاف (V)
افریقای عرب	۷	۰/۶۲۲	۱۹
آسیای عرب	۱۱	۰/۷۲۹	۱۴
آسیای غیر عرب	۹	۰/۶۳۵	۳۰
وابسته به شوروی سابق	۷	۰/۷۲۴	۴
افریقای غیر عرب	۱۱	۰/۴۰۰	۱۹

از آنجا که شاخص MAI خود مرکب از شاخص‌های مربوط به روزنامه N، مطبوعات P، رادیو R و تلویزیون T است، در جدول شماره ۱۰ به خوبی می‌توان دید که شاخص مقوله دسترسی به مطبوعات کشورهای سکولار، یهودی، مسیحی، هندویی و بودایی به ترتیب ۳/۴، ۲/۷، ۱/۹، ۱/۴ و ۱/۲ برابر کشورهای اسلامی است و در عوض، شاخص مقوله دسترسی به تلویزیون در کشورهای اسلامی به ترتیب ۱/۵، ۱/۳ و ۱/۱ برابر کشورهای آنیمیست، هندوییست و بودایی است.

جدول شماره ۹- مقدار شاخص‌های مقوله‌های تشکیل‌دهنده شاخص دسترسی به رسانه‌ها در

میان کشورهای با اکثریت ادیان مختلف

کشور با اکثریت	شاخص N	شاخص P	شاخص R	شاخص T	شاخص MAI
مسلمان	۰/۵۳	۰/۲۹	۰/۵۸	۰/۶۲	۰/۵۷۰
مسیحی	۰/۷۱	۰/۵۵	۰/۷۷	۰/۷۶	۰/۷۳۶
یهودی	۰/۸۷	۰/۷۹	۰/۸۳	۰/۸۳	۰/۸۴۱
بودایی	۰/۵۳	۰/۳۵	۰/۵۵	۰/۵۹	۰/۵۷۶
هندوییست	۰/۵۳	۰/۴۰	۰/۴۶	۰/۴۹	۰/۴۷۶
آنیمیست	۰/۴۶	۰/۰۶	۰/۴۶	۰/۴۲	۰/۴۰۹
سکولار	۰/۹۹	۰/۷۴	۰/۸۱	۰/۸۴	۰/۸۰۲

- ۶- وضعیت شاخص دسترسی رقومی به رسانه‌ها (DAI) کشورهای اسلامی در سال ۲۰۰۳، اتحادیه بین‌المللی ارتباطات راه دور (International Telecommunication Union) شاخصی را به نام DAI یا شاخص دسترسی رقومی Digital Access Index که از پنج مقوله اصلی ترکیب شده بود، طراحی کرد.
- ۱) زیربنا (Infrastructure) که شامل متغیر تعداد مشترکان تلفن به یکصد نفر با نقطه آرمانی ۶۰ و متغیر تعداد مشترکان تلفن همراه به یکصد نفر با نقطه آرمانی ۱۰۰ هر کدام با ضریب یک دوم.
- ۲) مقوله امکانات (Affordability) شامل متغیر قیمت دسترسی به اینترنت به عنوان سهمی از درآمد ناخالص ملی با نقطه آرمانی ۱۰۰ و ضریب یک
- ۳) مقوله دانش (Knowledge) که مرکب از متغیر نسبت باسوادان در میان بزرگسالان با ضریب دو سوم و متغیر سطح ثبت نام در سه مقطع تحصیلی ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان (نقطه آرمانی هر دو متغیر ۱۰۰ فرض شده است).
- ۴) مقوله چگونگی (Quality)، شامل متغیر پهنای باند بین‌المللی برای اینترنت (International Internet Bandwidth) بر حسب سوانه، با نقطه آرمانی ۱۰۰۰۰ و ضریب یک دوم و متغیر مشترکان اینترنت پهن باند (Broadband)، به ازای هر یکصد سکنه با نقطه آرمانی ۳۰ و ضریب ۳۰.
- ۵) مقوله استفاده (Usage) که شامل متغیر تعداد کاربران اینترنت به ازای هر یکصد نفر با نقطه آرمانی ۸۵ و ضریب یک است.

طراحان شاخص DAI به دلیل پراکندگی شدید اعداد متغیرهای مربوط به مقوله چگونگی و مقوله استفاده، لگاریتم اعداد را محاسبه کرده و نقطه حداقل را نیز ۰/۰۱ در نظر گرفته اند. به

عنوان مثال رقم میزان متغیر پهنای باند بین‌المللی هنگ کنگ معادل ۱۸۶۷ است که ضریب آن طبق فرمول زیر عدد ۰/۴۴ می‌شود:

$$\text{Log}(1867) - \text{Log}(0/01) / \text{Log}(10000) - \text{Log}(0/01) = 0/44$$

وقتی شاخص متغیر فوق (۰/۴۴) را با شاخص متغیر مشترکان اینترنت پهن باند در هنگ کنگ که معادل ۰/۸۶ است با ضریب یک دوم با یک دیگر جمع کنیم، مقدار شاخص مقوله شماره ۴ برابر ۰/۶۵ به دست خواهد آمد که همراه با شاخص چهار مقوله دیگر، طبق فرمول زیر، میزان DAI هنگ‌کنگ را به وجود می‌آورد.

$$\text{DAI} = (0/93 + 0/998 + 0/83 + 0/68 + 0/51)(1/5) = 0/79$$

اتحادیه بین‌المللی ارتباطات راه دور، شاخص ۰/۲۹ و کمتر را دسترسی پایین (Low Access)، ۰/۳۰ تا ۰/۴۹ را دسترسی متوسط (Medium Access)، ۰/۵۰ تا ۰/۶۹ را دسترسی بالا (Upper Access) و شاخص ۰/۷۰ به بالا را دسترسی بسیار بالا (High Access) تعریف کرده است.

به موجب گزارش نخستین رتبه‌بندی DAI مربوط به سال ۲۰۰۳ کشور سوئد با DAI برابر ۰/۸۵ رتبه اول را داراست و در رأس ۲۵ کشور رتبه بسیار بالا قرار گرفته است. هیچ یک از کشورهای اسلامی در میان ۲۵ کشور مذکور نیستند. در میان کشورهای اسلامی، امارات متحده عربی با شاخص DAI برابر ۰/۶۴ در رتبه ۳۴ جهانی و رتبه نهم گروه شاخص بالا، در رأس کشورهای اسلامی است. (ITU D.A. 2004)

انتقال اطلاعات و ارقام DAI به نرم افزار و استخراج جدول شماره ۱۰ نشان می‌دهد که میانگین DAI کشورهای اسلامی معادل ۰/۳۱ است که طبق تعریف فوق، در حد متوسط ارزیابی می‌شود.

جدول شماره ۱۰ - شاخص دسترسی به فن آوری‌های اطلاعاتی ارتباطی در کشورهای با اکثریت

ادیان مختلف

کشور با اکثریت	تعداد	میزان DAI	ضریب اختلاف
مسلمان	۴۵	۰/۳۱	۵۱
مسیحی	۹۰	۰/۵۰	۴۰
یهودی	۱	۰/۷۰	-
بودایی	۱۰	۰/۳۲	۵۹
هندوئیست	۵	۰/۳۳	۳۶
آتمیست	۱۶	۰/۱۷	۵۸
سکولار	۲	۰/۶۱	۲۰

طبق جدول شماره ۱۱، در میان پنج گروه کشورهای اسلامی، بیش‌ترین شاخص DAI متعلق به کشورهای واقع در قاره آسیا (۰/۴۵) و کم‌ترین متعلق به کشورهای مسلمان غیر عرب قاره آفریقا (۰/۱۱) است.

جدول شماره ۱۱ - شاخص دسترسی به فن آوری‌های اطلاعاتی ارتباطی در پنج گروه کشورهای اسلامی

کشور اسلامی	تعداد	میزان DAI	ضریب اختلاف (V)
آفریقای عرب	۷	۰/۳۱	۳۵
آسیای عرب	۱۱	۰/۴۵	۲۹
آسیای غیر عرب	۹	۰/۴۰	۳۳
وابسته به شوروی سابق	۷	۰/۳۲	۲۲
آفریقای غیر عرب	۱۱	۰/۱۱	۲۷

۷- نرمال یا غیر نرمال بودن (MAI) و (DAI) در کشورهای اسلامی

الف - نرمال یا غیر نرمال بودن شاخص دسترسی به رسانه‌ها (MAI)

نتایج بررسی فو نشان می‌دهد که میزان دسترسی جوامع اسلامی به رسانه‌ها در مقایسه با سایر جوامع دینی در حد پایین و نامناسبی است. اما اگر بخواهیم به گونه‌ای که امید دورکیم در بررسی پدیده‌های اجتماعی از اصطلاح نرمال یا غیر نرمال استفاده کرده است (۱۶)، وضعیت جوامع اسلامی را مطالعه کنیم، ناچار هستیم میزان ضرایب همبستگی میان متغیرهای مختلف را محاسبه کنیم و با کمک معادله رگرسیون، ارقام مورد انتظار را با ارقام واقعی بسنجیم. در واقع این پرسش مطرح است که آیا میزان شاخص دسترسی به رسانه‌های کشورهای اسلامی به‌رغم آن که پایین است، نرمال هست یا نرمال نیست؟ به عنوان مثال ضریب همبستگی پیرسون میان شاخص توسعه انسانی و شاخص دسترسی به رسانه‌ها در ۱۶۷ کشور جهان در سال ۲۰۰۰ معادل عدد چشمگیر ۰/۹۱۵ است که اگر بر اساس چنین همبستگی بالایی بخواهیم به کمک معادله رگرسیون و بر اساس مقدار شاخص توسعه انسانی یک کشور، میزان شاخص دسترسی به رسانه‌های آن کشور را تخمین بزنیم، مقدار مورد تخمین عدد ۰/۵۷۳ به دست می‌آید که معادل مقدار واقعی کشورهای اسلامی (۰/۵۷۰) است که می‌توان به علت مشابهت مقدار تخمین زده شده با مقدار واقعی نتیجه گرفت که وضعیت نرمال است.

ضریب همبستگی میان (HDI) و (MAI) = ۰/۹۱۵ میزان MAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی ۰/۵۷۳ مقدار واقعی ۰/۵۷۰ (تفاوت ۰/۰۰۳)

از آن‌جا که میان مقدار شاخص متغیرهای تشکیل دهنده MAI با HDI نیز همبستگی است، بر همین اساس می‌توان نرمال یا غیر نرمال بودن را در مقایسه مقدار مورد انتظار با مقدار واقعی آن‌ها نیز طبق روابط زیر سنجید:

ضریب همبستگی میان HDI و $N = ۰/۸۸۸$ میزان MAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی ۰/۵۵۹ مقدار واقعی ۰/۵۳۰ (تفاوت ۰/۲۹).

ضریب همبستگی میان HDI و $P = 0/911$ میزان MAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/377$ مقدار واقعی $0/290$ (تفاوت $-0/87$).

ضریب همبستگی میان HDI و $R = 0/774$ میزان MAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/604$ مقدار واقعی $0/580$ (تفاوت $-0/24$).

ضریب همبستگی میان HDI و $T = 0/842$ میزان MAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/605$ مقدار واقعی $0/620$ (تفاوت $+0/15$).

قبلاً دیدیم که شاخص دسترسی به رسانه‌ها (MAI) خود از چهار شاخص مقوله N, P, R و T تشکیل شده است. محاسبه میزان ضریب همبستگی میان شاخص دسترسی به رسانه‌ها و میزان شاخص هر یک از مقوله‌های تشکیل دهنده آن در میان ۱۶۷ کشور جهان نیز عدد بالایی است. تخمین مقدار هر یک از شاخص مقوله‌های N, P, R و T کشورهای اسلامی از این طریق، تأیید کننده نتایج فوق است:

ضریب همبستگی میان MAI و $N = 0/919$ میزان N مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/551$ مقدار واقعی $0/530$ (تفاوت $-0/21$).

ضریب همبستگی میان MAI و $P = 0/918$ میزان P مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/377$ مقدار واقعی $0/290$ (تفاوت $-0/87$).

ضریب همبستگی میان MAI و $R = 0/909$ میزان R مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/610$ مقدار واقعی $0/580$ (تفاوت $-0/30$).

ضریب همبستگی میان MAI و $T = 0/926$ میزان T مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/602$ مقدار واقعی $0/620$ (تفاوت $+0/18$).

به این ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که مقدار شاخص مربوط به تلویزیون در کشورهای اسلامی تنها شاخصی است که از مقدار مورد انتظار بیشتر است و در عوض مقدار شاخص مطبوعات به مراتب کمتر از مقدار مورد انتظار است. در واقع اگر چه میزان دسترسی

ساکنان کشورهای اسلامی به رسانه‌ها از اکثر ادیان دیگر کمتر است، اما اشکال اساسی پایین بودن شاخص توسعه انسانی کشورهای اسلامی است و در واقع درجه دسترسی آنان به رسانه‌ها دقیقاً متناسب با درجه توسعه‌یافتگی آنان است. اما فقر دسترسی آنان به رسانه‌های مکتوب عمیق‌تر از رادیو و تلویزیون است و این فقر از یکسو متناسب با درجه توسعه‌یافتگی آنان نیست (پس نرمال نیست) و از سوی دیگر در حوزه دسترسی به رسانه‌های مکتوب نیز در شرایط غیرنرمالی به سر می‌برد. گویی موجودی است که یکی از اندام‌های آن (تلویزیون) به صورتی غیرطبیعی رشد نموده و اندام دیگری از او (مطبوعات) رشد نکرده و کوچک‌تر از آنچه باید باشد، باقی مانده است. این نتایج در شرایطی است که می‌دانیم رشد رادیو و تلویزیون در کشورهای در حال توسعه تابع اقدامات و سرمایه‌گذاری‌ها و تسهیلات دولتی است، در حالی که رشد مطبوعات به مشارکت عمومی مرتبط است.

ب- نرمال یا غیر نرمال بودن شاخص دسترسی به فن‌آوری‌های رقمی (DAI)

در مورد دسترسی به فن‌آوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی که با (DAI) سنجیده می‌شود نیز وضعیت تقریباً مشابه رسانه‌هاست:

در محاسبه ضریب همبستگی پیرسون میان شاخص توسعه انسانی (HDI) و شاخص دسترسی به فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی (DAI) و همچنین شاخص دسترسی به رسانه‌ها (MAI) نتایج قابل توجه زیر به دست آمد:

ضریب همبستگی میان (HDI) و (DAI) = $0/943$ مقدار DAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/36$ مقدار واقعی $0/31$ (تفاوت $-0/05$).

ضریب همبستگی میان (MAI) و (DAI) = $0/909$ مقدار DAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/37$ (تفاوت با مقدار واقعی $-0/06$).

علاوه بر این میان (DAI) و هر یک از شاخص مقوله‌های تشکیل دهنده (MAI) نیز همبستگی‌های قابل توجهی وجود دارد. معادله رگرسیون مقدار مورد انتظار (DAI) کشورهای اسلامی را بر اساس هر یک از همبستگی‌ها به شرح زیر نشان می‌دهد:

ضریب همبستگی میان (DAI) و $N = 0/900$ میزان DAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/35$ (تفاوت با مقدار واقعی $-0/04$).

ضریب همبستگی میان (DAI) و $P = 0/954$ میزان DAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/30$ (تفاوت با مقدار واقعی $+0/01$).

ضریب همبستگی میان (DAI) و $R = 0/801$ میزان DAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/35$ (تفاوت با مقدار واقعی $-0/04$).

ضریب همبستگی میان (DAI) و $T = 0/782$ میزان DAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/38$ (تفاوت با مقدار واقعی $-0/07$).

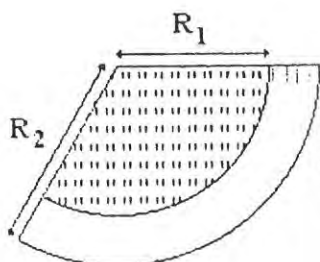
میان سهم باسوادان و درصد ثبت نام در سه مقطع تحصیلی با DAI نیز همبستگی وجود دارد. آمارها حاکی از آن است که به طور متوسط، $8/67$ درصد ساکنان کشورهای با اکثریت مسلمان باسواد هستند ($57/1$ درصد زنان و $73/8$ درصد مردان) و درصد ثبت نام در سه مقطع تحصیلی آنان $57/4$ است. معادله رگرسیون مقدار مورد انتظار (DAI) کشورهای اسلامی بر اساس هر یک از همبستگی‌ها به شرح زیر است:

ضریب همبستگی میان (DAI) و درصد باسوادی $= 0/784$ میزان DAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/35$ (تفاوت با مقدار واقعی $-0/04$).

ضریب همبستگی میان (DAI) و درصد ثبت نام $= 0/838$ میزان DAI مورد انتظار برای کشورهای اسلامی $0/35$ (تفاوت با مقدار واقعی $-0/04$).

۸- مدل ترکیبی شاخص‌های توسعه انسانی، دسترسی به رسانه‌ها و دسترسی رقومی

با توجه به همبستگی‌های قابل توجه میان سه شاخص توسعه انسانی، دسترسی به رسانه‌ها و دسترسی رقومی با یک تولید یک نرم افزار خاص در مجموعه نرم افزارهای ایرانی MR ساخت مدلی طراحی شد که ضمن نشان دادن وضعیت هر سه شاخص در کنار یکدیگر و داخل یک دایره، نرمال یا نرمال بودن را نیز در چهار دایره کوچک زیر آن نشان می‌داد. اساس محاسبه اندازه هر قطاع از دواير مذکور به شرح زیر است:

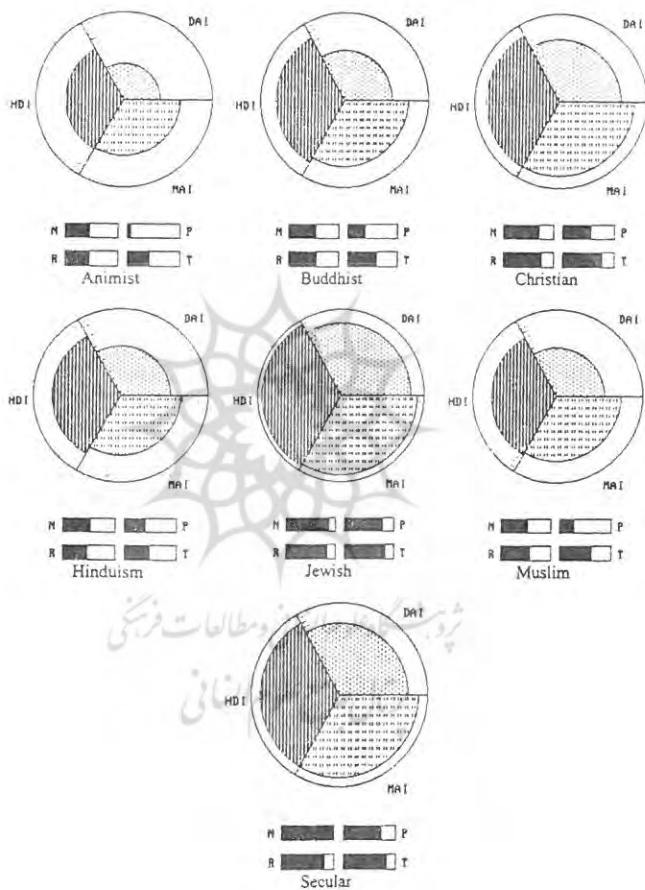

$$\Rightarrow \frac{\frac{\pi}{3} (R_1)^2}{\frac{\pi}{3} (R_2)^2} = 0.570 \Rightarrow R_1 = R_2 \cdot 0.570$$

$$MAI = 0.570$$

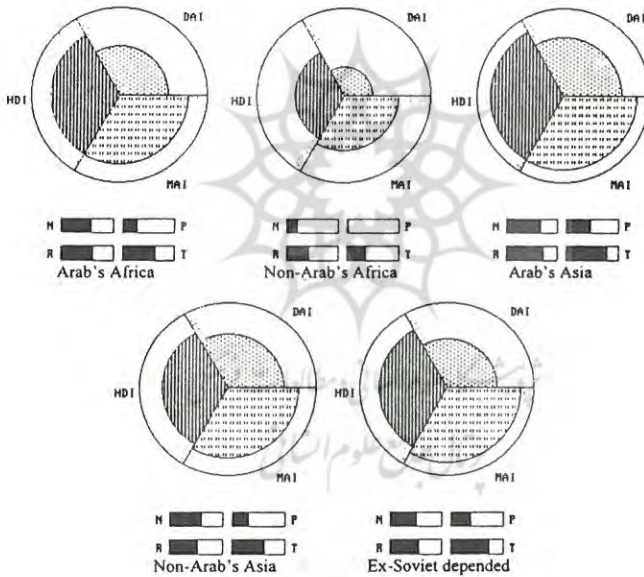
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

در صفحه بعد، مدل ترکیبی شاخص‌های مذکور برای کشورهای ادیان مختلف ارائه شده است. دواير مدل‌ها به وضوح پایین بودن هر سه شاخص توسعه انسانی، دسترسی به رسانه‌ها و دسترسی رقومی در کشورهای اسلامی را نشان می‌دهد. مستطیل‌های مدل نیز ضمن نشان دادن سهم بسیار پایین دسترسی مسلمانان به مطبوعات (کیلوگرم کاغذ)، میزان غیرنرمال بودن تجمع چهار شاخص تلویزیون (T)، رادیو (R)، روزنامه یومیه (N) و مطبوعات (P) را به خوبی مشخص می‌کند. این پدیده در مقایسه با هندویست‌ها و وضوح بیشتری می‌یابد. آن‌ها اگر چه از یک شاخص پایین برای تلویزیون، رادیو، روزنامه و مطبوعات برخوردارند، اما سهم آن‌ها بهتر از سهم مذکور در کشورهای اسلامی است.

مدل شماره ۱ - شاخص‌های توسعه انسانی (HDI)، دسترسی به رسانه‌ها (MAI) و دسترسی رقمی (DAI) در میان هشت دسته کشورهای ادیان مختلف در سال ۲۰۰۲ میلادی

مشابه مدل‌های قو، برای پنج گروه کشورهای اسلامی نیز مدل‌های زیر طراحی شد. مدل‌ها به وضوح نشان می‌دهد که نابرابری در میان کشورهای اسلامی چه از نظر میزان دسترسی به رسانه‌ها و چه شرایط نرمال و یا غیرنرمال بودن آن‌ها بالاست.

مدل شماره ۲ - شاخص‌های توسعه انسانی (HDI)، دسترسی به رسانه‌ها (MAI) و دسترسی

رقومی (DAI) در میان پنج دسته کشورهای اسلامی در سال ۲۰۰۲ میلادی

۹- نتیجه‌گیری

براساس تعریف عملیاتی که برای کشورهای اسلامی ارائه شد، میزان دسترسی آنان به رسانه‌ها در مقایسه با سایر ادیان در سطح پایینی قرار دارد. همچنین از این نظر، نابرابری عمیقی میان آنان دیده می‌شود که به مراتب از سایر ادیان بیش‌تر است. وجود ضریب همبستگی بالا میان شاخص توسعه‌سازمان ملل (HDI) و شاخص دسترسی به رسانه‌های من (MAI) حاکی از آن است که پایین بودن شاخص دسترسی به رسانه‌ها در کشورهای مذکور تا حدودی تحت تأثیر پایین بودن شاخص توسعه انسانی کشورهای مذکور است. مطالعه حاضر نشان می‌دهد که میزان شاخص دسترسی به تلویزیون در کشورهای اسلامی بیش‌تر از میزان مورد انتظار دیده شده در معادله رگرسیون و از آن سو میزان دسترسی آنان به رسانه‌های چاپی کم‌تر از میزان مورد انتظار است.

براساس مطالعات انجام شده روی متغیرهای تشکیل‌دهنده HDI درصد باسوادان و درجه تحصیلات رابطه‌سنگینی با دسترسی به (ICT) فن‌آوری‌های اطلاعاتی - ارتباطی دارد. از آن‌جا که سطح باسوادان و درجه تحصیلات در کشورهای اسلامی پایین است، شاخص دسترسی رقومی نیز در کشورهای مذکور نسبت به سایر ادیان در سطح پایینی است.

مطالعه حاضر به وضوح نشان می‌دهد که کشورهای اسلامی نیازمند برنامه ریزی‌های گسترده، عملی و عمیق برای افزایش میزان تحصیلات باسوادان، افزایش درصد باسوادان - به ویژه در میان زنان - و توسعه رسانه‌های چاپی - به ویژه نشریات ادواری هستند (درجدول شماره ۱۲ جزئیات اطلاعات مربوط به ۴۵ کشور اسلامی آمده است).

جدول شماره ۱۲ - شاخص‌های توسعه انسانی، دسترسی به رسانه‌ها و دسترسی رقومی در ۴۵

کشور اسلامی در سال ۲۰۰۲

شاخص توسعه انسانی	شاخص دسترسی رقومی	شاخص دسترسی به رسانه‌ها	T	R	P	N	کشورهای اسلامی	ردیف
۰/۸۵۶	۰/۵۵	۰/۷۸۳	۰/۹۴۵	۰/۶۹۸	۰	۰/۷۰۶	برونبی	۱
۰/۸۳۱	۰/۶۰	۰/۸۳۷	۰/۸۷۸	۰/۸۶۳	۰	۰/۷۷	بحرین	۲
۰/۸۱۳	۰/۵۱	۰/۸۸۳	۰/۹۰۳	۰/۹۰۲	۰/۷۱۱	۰/۹۱۱	کویت	۳
۰/۸۱۲	۰/۶۴	۰/۷۸۹	۰/۸۲۱	۰/۷۳۹	۰/۷۸۷	۰/۸۱۵	امارات متحده عربی	۴
۰/۸۰۳	۰/۵۵	۰/۸۶۳	۰/۹۸۳	۰/۷۹۹	۰	۰/۸۰۸	قطر	۵
۰/۷۸۲	۰/۵۷	۰/۷۶۴	۰/۷۲۹	۰/۷۸۹	۰/۶۹۹	۰/۸۱	مالزی	۶
۰/۷۷۳	۰/۴۲	۰/۵۸۵	۰/۷۰۴	۰/۶۵۹	۰/۱۵۲	۰/۵۱۳	لیبی	۷
۰/۷۵۵	۰/۴۸	۰/۸۵۳	۰/۸۵	۰/۹۷۵	۰/۶۲۲	۰/۷۹۲	لبنان	۸
۰/۷۵۹	۰/۴۴	۰/۷۰۷	۰/۸۰۱	۰/۷۱۳	۰/۴۴۹	۰/۶۸۷	عربستان سعودی	۹
۰/۷۵۱	۰/۴۳	۰/۷۸۸	۰/۹۳۴	۰/۸۷۴	۰/۴۷۵	۰/۵۹۷	عمان	۱۰
۰/۷۵	۰/۴۱	۰	۰/۷۸۴	۰/۷۶۶	۰	۰	قزاقستان	۱۱
۰/۷۴۳	۰/۴۳	۰/۵۰۹	۰/۴۹۴	۰/۴۸۳	۰	۰/۵۵	مالدیو	۱۲
۰/۷۴۱	۰/۲۴	۰	۰/۷۹۷	۰/۰۴۸	۰	۰	آذربایجان	۱۳
۰/۷۴۲	۰/۴۸	۰/۶۸	۰/۸۱۶	۰/۵۶۵	۰/۴۴۹	۰/۷۶۲	ترکیه	۱۴
۰/۷۴۱	۰/۳۷	۰	۰/۷۵۹	۰/۶۸۷	۰	۰	ترکمنستان	۱۵
۰/۷۳۳	۰/۳۹	۰/۶۴۳	۰/۷۲۳	۰/۶۵۹	۰/۳۸۲	۰/۶۳۱	آلبانی	۱۶
۰/۷۱۷	۰/۴۵	۰/۵۹۱	۰/۵۱۲	۰/۶۷۱	۰/۴۷۵	۰/۶۴۶	اردن	۱۷
۰/۷۲۲	۰/۴۱	۰/۶۴۸	۰/۷۵۷	۰/۶۲۳	۰/۴۷۵	۰/۶۰۹	تونس	۱۸
۰/۷۲۱	۰/۴۳	۰/۶۲۸	۰/۷۱۹	۰/۶۶۳	۰/۳۳۴	۰/۵۸۸	ایران	۱۹
۰/۷۱۲	۰/۳۲	۰/۴۹۵	۰/۵۱۴	۰/۴۵	۰	۰/۵۲۲	قرقیزستان	۲۰
۰/۶۹۱	۰/۲۸	۰/۵۸۲	۰/۵۸۶	۰/۶۷۷	۰/۳۳۴	۰/۵۵۶	سوریه	۲۱

میزان دسترسی مسلمانان به رسانه‌ها ... / ۷۳

ردیف	کشورهای اسلامی	N	P	R	T	شاخص دسترسی به رسانه‌ها	شاخص دسترسی رقمی	شاخص توسعه انسانی
۲۲	ازبکستان	۰/۳۳۹	۰	۰/۸۰۷	۰/۸۰۸	۰/۶۵۱	۰/۳۱	۰/۷۲۷
۲۳	الجزایر	۰/۶۳۴	۰/۳۳۴	۰/۶۴۲	۰/۵۸۴	۰/۵۸۷	۰/۳۷	۰/۶۹۷
۲۴	اندونزی	۰/۵۷۳	۰/۳۸۲	۰/۵۳	۰/۶۹۶	۰/۵۷۸	۰/۳۴	۰/۶۸۴
۲۵	تاجیکستان	۰/۵۶۲	۰	۰/۵۰۹	۰/۸۱۵	۰/۶۲۹	۰/۲۱	۰/۶۶۷
۲۶	مصر	۰/۶۳۴	۰/۴۱۹	۰/۷۱	۰/۶۸۵	۰/۶۵۲	۰/۴۰	۰/۶۴۲
۲۷	مراکش	۰/۵۹۳	۰/۳۳۴	۰/۶۴۷	۰/۷۲۲	۰/۶۲۵	۰/۳۳	۰/۶۰۲
۲۸	کومور	۰	۰/۵۰۶	۰/۱۲۹	۰	۰/۱۳	۰/۵۱۱	
۲۹	پاکستان	۰	۰/۱۵۲	۰/۴۰۳	۰/۶۲۶	۰/۳۹۴	۰/۲۴	۰/۴۹۹
۳۰	بنگلادش	۰/۴۶۴	۰/۱۵۲	۰/۲۴۴	۰/۲۲۱	۰/۲۷۵	۰/۱۸	۰/۴۷۸
۳۱	یمن	۰/۵۲۲	۰/۱۵۲	۰/۳۰۶	۰/۸۰۹	۰/۵۰۵	۰/۱۸	۰/۴۷۹
۳۲	نیجریه	۰/۵۹۳	۰/۱۵۲	۰/۶۲۵	۰/۵۸۳	۰/۵۵۱	۰/۱۵	۰/۴۶۲
۳۳	جیبوتی	۰	۰	۰/۳۷۵	۰/۵۹۵	۰	۰/۱۵	۰/۴۴۵
۳۴	سودان	۰/۵۹۳	۰/۰۰۱	۰/۶۷۱	۰/۷۰۳	۰/۵۹	۰/۱۳	۰/۴۹۹
۳۵	موریتانی	۰/۱۱۱	۰/۰۰۱	۰/۵۱۵	۰/۶۳۲	۰/۴۰۷	۰/۱۴	۰/۴۳۸
۳۶	سنگال	۰/۳۹۶	۰/۱۵۲	۰/۵۰۶	۰/۵۰۳	۰/۴۴۱	۰/۱۴	۰/۴۳۱
۳۷	اریتره	۰	۰	۰/۴۱۹	۰/۳۳	۰	۰/۱۳	۰/۴۲۱
۳۸	گامبیا	۰/۲۵۹	۰/۰۰۱	۰/۵۴۵	۰/۱۰۷	۰/۲۷۵	۰/۱۳	۰/۴۰۵
۳۹	غنا	۰	۰	۰/۲۳۹	۰/۵۰۳	۰	۰/۱۰	۰/۴۱۴
۴۰	مالی ۰/۲۱۶	۰/۰۰۱	۰/۲۶۸	۰/۲۹۶	۰/۲۳۶	۰/۰۹	۰/۳۸۶	
۴۱	چاد	۰/۰۰۱	۰	۰/۶۳۶	۰/۰۰۱	۰/۲۱۳	۰/۱۰	۰/۳۶۵
۴۲	نیجرا ۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۳۲۹	۰/۴۳۲	۰/۲۵۴	۰/۰۴	۰/۲۷۷	
۴۳	افغانستان	۰/۴۰۳	۰/۰۰۱	۰/۴۸۹	۰/۳۰۵	۰/۳۵۴	۰	۰/۲۰۷
۴۴	عراق	۰/۵۵۶	۰/۲۶۷	۰/۶۲۸	۰/۶۱۶	۰/۵۶۸	۰	۰/۶۱۳
۴۵	سومالی	۰/۲۱۶	۰/۰۰۱	۰/۲۵۹	۰/۳۱۵	۰/۲۳۹	۰	۰/۲۶۴

منابع

- امیری، مجتبی. *نظریه برخورد تمدن‌ها: هانتینگتون و منتقدانش*. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۳.
- توفیقی، حسین. *آشنایی با ادیان*. تهران: سمت، ۱۳۸۱.
- گزارش توسعه انسانی سال ۱۹۹۵، برنامه عمران ملل. مترجم غلامحسین صالح‌نسب. تهران: سازمان برنامه
- محسنیان راد، مهدی. *ارتباط جمعی و توسعه روستایی*. تهران: معاونت ترویج و مشارکت مردمی وزارت جهاد سازندگی، ۱۳۷۴.
- نرم‌افزار MRP نرم‌افزاری است که شکل‌گیری آن، حاصل فعالیت عده‌ای کارشناس ایرانی از میان اعضای هیئت علمی و دانشجویان دانشگاه‌های صنعتی شریف، امیرکبیر و علم و صنعت، زیر نظر دکتر مهدی محسنیان‌راد سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۲ است. این نرم‌افزار در مقاله‌ای با عنوان «استفاده از سلول‌های اطلاعاتی در تحقیقات علوم اجتماعی» در سالنامه پژوهشی دانشگاه علامه طباطبایی معرفی شده است.
- E. Durkheim, *Suicide: A Study in Sociology*. Glencoe, Free Press, 1951.
- Hartman, Paul, B. R. Patil and Anti Dighe. *The Mass Media and Village Life. An Indian Study: Communication and Human Values*. New Delhi: Sage, 1989.
- *Human Development Reports*, 2003. (<http://www.undp.org/hdr2002>)
- *ITU Digital Access Index: World First Global ICT Ranking*, 2004. (http://www.itu/newsarchiv/press_releases/2003/30.html)
- Lerner, Daniel. "The Passing of Traditional Society". *Modernizing the Middle East*. Glencoe Free Press, 1958.

- M. Mohsenian Rad. "Designing a model and parameter for the status of the media for international comparisons", International Association for Media and Communication Research (IAMCR) Conference, Singapore, 2000.

- Pool, Ithiel de Sola, Wilbur Scheramm. *Communication and Political Development*, 1973.

- Singhal, Arvind and Everet Rogers. *India's Information Revolution*. P, 1989.

- Srinivas R. Melkote and H. Leslie Steeves. *Communication for Development in the Third World*. New Delhi: Sage, 2001.

- *The World Fact Book*, Field Listing - Religions, 2002.